

Ключевые слова: *мещане, городская община, права, повинности, притеснения, земельные конфликты, восстания*

Summary. *Mykhaylyuk Y.M. The Confrontation between Cherkasy and Kaniv Townspeople and Local Authorities and Landowners over Their Rights in the Second Quarter of the 16th Century. The author provides the reasons for conflicts between Cherkasy and Kaniv townsfolk and local authorities. Special attention is given to the way urban communities asserted their rights and liberties and above all, to the course and outcome of the rebellion of 1536. The author proves that strong-willed as were the town-dwellers in their confrontation with the local government and Polish gentry, they could hardly prevent further infringement of their rights.*

Key words: *townspeople, urban community, rights, obligations, infringements, land conflicts, rebellion*

УДК 94(477):(092)

Н.І. Бойко

“ЗАПИСКА В СПРАВІ ОБМЕЖЕНЬ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ” ВОЛОДИМИРА АНТОНОВИЧА: РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ*

Проаналізовано мотиваційні аспекти підготовки та написання В. Антоновичем “Записки в справі обмежень української мови”. Доведено вагомий вплив позицій вченого на формування національної самосвідомості українців.

Ключові слова: *цензура, малоросійська література, українська мова, В. Антонович*

На тлі певного історіографічного дефіциту теоретичного аналізу проблем функціонування української мови на етнічних українських землях позитивним чинником формування національної інтелектуальної традиції дослідження мовного питання постає наукова спадщина Володимира Антоновича.

Праці вченого з проблем українства в імперських реаліях містять низку ідей, які не втратили своєї актуальності в сучасних умовах національно-культурного утвердження. А ще зовсім недавно, за радянського тоталітарного режиму, в історичній літературі В. Антоновича зображували злісним “українським буржуазним націоналістом”, неблагонадійним “хлопоманом”, сепаратистом, позаяк вживання української мови визначалося як політична пропаганда, а ті, хто за це брався, були відразу звинувачені в задумах, ворожих Росії і згубних для Малоросії.

Водночас, незважаючи на те, що в українській історіографії є прагнення виокремити не лише концептуальні положення вченого, а й показати їх у контексті розвитку української громадсько-національної ідеології другої половини ХІХ – початку ХХ ст., цілком можна погодитися з думкою окремих науковців, що внесок В. Антоновича, зокрема, у творення української етнопатристичної ідентичності, ще належить переоцінити [2; 3; 6; 7; 11]. З огляду на зазначене, важливим є з’ясування того, як вказана проблема представлена у фундаментальних дослідженнях самого вченого.

На наш погляд, сьогодні це актуально, враховуючи потребу переосмислення наукової спадщини Антоновича, а ще – обґрунтування його поглядів на функціонування української мови у підросійській Україні. Адже стає дедалі очевиднішим, що з проголошенням державної незалежності мовне питання в Україні набуває дедалі гострішого як наукового, так і суспільно-політичного звучання. Історичний досвід показав, що коли народ зберігає історичну пам’ять і мову, він обов’язково відтворить свою державність. Власне національне відродження починається саме з цих нерозривно зв’язаних між собою явищ. Прикметно, що зазначене цілком адекватно репрезентоване у маловідомій “Записці в справі обмежень української мови” В. Антоновича. Отже, у пропонованій розвідці йдеться про історичні передумови підготовки та написання вченим названої праці; також є сенс проаналізувати “Записку...” Володимира Боніфатійовича саме в аспекті тих ідей, котрі суттєво впливають на формування української національної самосвідомості.

Для глибшого розуміння заявленої теми доцільно з погляду історичної ретроспективи виділити окремі, “найжирніші” штрихи, які стосуються заборони українського друкованого слова. З цією метою звернемося до хронології подій проблеми, що її досліджуємо. Ще царем Олексієм було видано закон 1693 р., яким він заборонив привозити до Москви українські

*Стаття виконана в межах договірної теми “Білоруська й українська історіографії та формування історичної свідомості білорусів і українців у 1918–1945 рр.” “ДФФД–БРФФД–2009” Ф29.5/10, держбюджетної теми “Історична наука України, Польщі, Білорусі в контексті модерного націотворення: компаративний аналіз” (номер держреєстрації 0109U002865).

книги. Указ Петра I року 1720 р. містив табу на друк україномовних видань. Через десять років потому заборонили викладання українською у Києво-Могилянській академії. 1769 р. Синод наказав відібрати українські букварі. Зруйнування Запорозької Січі Катериною II супроводжувалося закриттям українських шкіл при полкових козацьких канцеляріях. Про "чисту російську мову" в Київській духовній академії видано циркуляр Синоду в 1764 році. У 1817 р. побачила світ постанова урядової комісії про викладання у західних землях тільки польською мовою. Наступним кроком в обмеженні українства став Валуєвський циркуляр (1863) про заборону друку українською мовою, крім творів "изящной словесности" [8]. 1876 р. видано Емський указ, згідно з яким не допускалося ввезення з-за кордону, друкування та видання в імперії книг на "малороссийском наречии", заборонялися сценічні вистави і читання, друкування текстів до нот [9].

У контексті обмежень вільного вживання української мови показовою є робота XI Археологічного з'їзду, який проходив у Києві 1899 р. На форум прибули вчені з усієї Російської імперії та деяких країн Західної Європи. Міністерство внутрішніх справ дозволило читати реферати всіма слов'янськими мовами, окрім українською. Щоправда, в останню хвилину змінило своє рішення, але за умови проведення закритого засідання і в присутності не більше як 25 осіб. На це українці відмовилися брати участь у з'їзді. Подібне трапилося і в 1903 р. на відкритті пам'ятника І. Котляревському в Полтаві – тоді заборона поширилася на вітальні промови українською мовою. Вочевидь, така перемога російської ідеї могла б означати трагедією для українського народу. Однак цьому не судилося стати.

Українська громадськість на початку ХХ ст. розгорнула масову кампанію за скасування царських указів. Підґрунтя для наступних рішень влади з мовного питання підготувала насамперед резолюція до уряду про потребу скасування обмежень українського слова, яка була прийнята киянами на ювілеї І. Нечуя-Левицького. Гострого листа міністру внутрішніх справ П. Святополку-Мирському з наріканнями на заборону друкування книжок українською написав М. Грушевський. Рішучих заходів вжила петербурзька українська Громада, яка 1904 р. склала записку про пагубність положень указу 1876 р. і розпоряджень 1881 р. про заборону та обмеження друку українською мовою. За підписом відомого письменника Д. Мордовія вона була надіслана до Міністерства внутрішніх справ та Головного управління у справах друку. Один із авторів записки О. Лотоцький особисто передав її текст також голові Кабінету міністрів С. Вітте.

Перебуваючи під таким тиском, російський уряд зважився на певне послаблення заборон щодо вживання української мови. Питання розглядалося на засіданнях Кабінету міністрів 28 і 31 грудня 1904 р., де назагал ішлося про "устранение излишних стеснений печати". Відзначалося, що застосування указу 1876 р., "значительно затрудняя распространения среди малорусского населения полезных сведений путём издания на понятном для крестьян наречии книг, препятствуют повышению нынешнего низкого культурного его уровня" [10, 55]. Міністрам внутрішніх справ і народної освіти, за попереднім узгодженням з київським, подільським і волинським генерал-губернатором, Академією наук, Київським і Харківським університетами, було доручено переглянути укази від 18 травня 1876 і 8 жовтня 1881 рр. і свої міркування подати до уряду. Прийняте ним рішення 21 січня 1905 р. затвердив Микола II. У Петербурзькій Академії наук терміново була створена комісія на чолі з академіком О. Шахматовим. До її складу ввійшли, до речі, прихильники української мови – академіки Ф. Фортунатов, Ф. Корш, С. Ольденбург, а також вчені О. Лаппо-Данилевський, В. Зеленський, А. Фамінцин. Їхня ґрунтовна доповідь "Об отмене стеснений малорусского печатного слова" була схвалена загальними зборами академіків та надіслана урядові. У тексті документу містилося визнання шкідливості попередніх переслідувань; малоросійське населення отримувало таке ж право на рідну мову як і великоросійське. Академія рекомендувала скасувати відповідні заборони. Такої ж думки дотримувалися міністри, генерал-губернатор краю та університети.

У Київському університеті св. Володимира, зокрема, питання про доцільність друкування книг українською мовою було розглянуте Радою університету 23 лютого 1905 р. Вона висловила за те, що закони 1876 і 1881 рр. потрібно відмінити і дозволити друкування книг українською мовою без будь-яких обмежень [12, 17]. В офіційному дорученні історико-філологічного факультету зазначалося, що відповідну записку має підготувати професор В. Антонович. Кандидатура Володимира Боніфатійовича найліпше підходила для такого

проекту, бо всі знали його позицію з мовного питання. Основу записки склали попередні публікації автора, і насамперед його полемічна стаття “К вопросу о галицко-русской литературе”. У ній велася предметна дискусія з виступами київського професора славістики Т. Флоринського на сторінках альманаху “Киевлянинъ”. У цьому контексті показовими є спогади Софії Єгунова-Щербини про суперечки з Антоновичем із приводу значення російської літератури. Вони засвідчують те, що вчений був переконаний: вплив російської культури на українців занадто великий і тому, на його думку, шкідливий. А суть проблеми у тому, що російська література сильніша за українську, а російська мова надто близька до української – це збільшує небезпеку. Антонович вважав, коли українці будуть засвоювати загальнолюдські ідеї й вищу культуру з творів західноєвропейської думки, то вони не так утрачатимуть свою рідну мову як тепер. Навпаки – прагнутимуть висловлювати ці ідеї своєю мовою і цим сприятимуть її розвитку, а заодно розвиткові рідної літератури і культури. На глибоке переконання вченого, молодь має вивчати іноземні мови, читати багатшу на ідеї західноєвропейську літературу – це буде корисніше для неї, ніж вплив російської літератури [5, 97]. Згодом зазначена вище позиція вченого щодо небезпеки зникнення української мови трансформувалася в ідею закриття російських університетів, позаяк реалії потребували розбудови української школи і культури. Наукове товариство просто вимагало, аби в Україні існували українські університети [13, 6]. Власне незаперечним є те, що орієнтація В. Антоновича на європейську культуру, зокрема й історіографію, вирізняла вченого з-поміж більшості його колег, які звикли де треба й нетреба озиратися на російську та польську літератури.

Однак, на відміну від приватних дискусій, у “Записці...”, яка мала стати офіційним документом, професор більш виважено обстоює думку про потребу скасування указу 1876 р. Серед інших пояснень такого толерантного викладу, із застосуванням методу послідовного спростування тез, спрямованих проти дозволу вільного вживання української мови, може бути те, що у цей період життя і творчості Володимира Боніфатійовича стають помітними ознаки втоми вченого, відчутний досить значний упадок фізичних сил, і “серед спокійніших антикварських занять тихо догорає його могутній дух” [4, 251]. Відтак у “Записці...” Антонович пропонує власне бачення потреби відміни Емського указу. Аналізуючи європейську історичну традицію мовного питання, він підкреслює, що об’єктом заперечення був не зміст публікацій, а саме мова, якою видавалися книги. В історії цензури європейських країн таке ставлення до мови зустрічається вкрай рідко. Зокрема, окремі випадки мали місце у ставленні німців до чеської мови за правління Ферденанда II, або у ставленні англійців до мови ірландців за часів Кромвелля. У цьому контексті Антонович згадує дії польської духовної цензури у XVII ст., наслідком яких стало знищення десятків тисяч екземплярів російських книг й іншого роду публікацій. Вчений наголошує, що ці та подібні заходи були мотивовані релігійним фанатизмом, а крім того – відкритими баталіями у сфері політики й літератури. Стосовно українства, то тут усе навпаки: твори, надруковані українською мовою, по суті не зачіпали навіть незначних державних інтересів. Мотиви заборони друкування творів українською автор “Записки...” зводить до наступного.

Насамперед В. Антонович робить спробу спростувати основну тезу стосовно заборони української мови: малоросійської мови не існує – це лише говір загальноросійської мови і витівка створити малоросійську літературу, яка не має майбутнього. Позиція вченого у цьому питанні однозначна. Вона полягає у тому, що визначення малоросійської мови чи то наріччям, чи то діалектом є компетенцією філологів-спеціалістів. А ось те, що цим говором/наріччям розмовляють мільйони – факт безсумнівний. Більше того, викоренення родинної мови із школи, церкви і навіть із книг, на думку Антоновича, тягне за собою гальмівні процеси у розвитку народу: швидко втрачаються набуті у школі знання, проростає байдужість до культурного життя. Не витримує критики і положення про те, що створення літературних творів на, так би мовити, неіснуючій мові викликає свого роду побоювання. Якби навіть і припустити такий стан речей, коли твори не знайшли би свого читача, то збитки від такої діяльності мав би насамперед автор, і власне у такому сенсі не потрібно застосовувати будь-які заборонні заходи, переконаний вчений [1, 33].

Коментуючи положення указу 1876 р. про те, що малоросійська література не потрібна, бо освічені малороси мають можливість користуватися російською літературою, а народ може спілкуватися мовою, яка відповідає їхнім елементарним духовним потребам,

Володимир Боніфатійович стверджує, що у такий спосіб забороняється будь-яка можливість функціонування малоросійської літератури. Мова йде про заборону видання українською мовою релігійної літератури, насамперед Святого Письма. Вчений дивується з того, що не лише існує заборона задоволення духовних потреб людини, а й мають місце обмеження соціально-матеріального характеру. Зокрема, на популярні книги з проблем землеробства, скотарства, народної медицини та ін. Власне положення указу 1876 р. знищують будь-яку можливість існування праць, написаних малоросійською мовою, до речі, значення якої не применшують навіть опоненти. Професор схиляється до проведення дискусій як літературних, так і наукових із питання: чи потрібна інтелігенції малоросійська література? Сам же висловлюється так: якщо вона, ця література, виявиться зайвою, то ніхто не буде видавати книги, котрі залишаються без читача. Водночас, якщо українська інтелігенція потребує своєї літератури, то ніяка заборона не у змозі знищити таку потребу [1, 35].

Спрощенню В. Антонович піддає і тезу, що малоросійська література не має майбутнього через те, що почала розвиватися занадто пізно. Вчений робить спробу довести, що вказане положення базується на міркуваннях про невизначену перспективу. Абсурдність такого твердження Володимир Боніфатійович доводить на фактичному матеріалі, який черпає з досвіду західноукраїнської інтелігенції. Вона видає безліч популярних книг, публікує різного роду періодику, читає лекції у Львівському та Чернівецькому університетах, викладає в гімназіях, які повною мірою забезпечені підручниками, проводить дискусії у галицькому сеймі, на громадських зборах тощо. Більше того, загальна чисельність українських письменників нараховує сотні імен. Підтвердженням є історія літератури проф. Огоновського чи антологія "Вік", видана у Києві. З огляду на сказане, спрогнозувати майбутнє малоросійської літератури: розвиток чи навпаки зникнення – достатньо складно. Однак, з важливістю цієї думки не можна не погодитися. Вчений пророче визначає, що заборонні заходи лише сприятимуть збільшенню кількості заборонної літератури, наслідком чого можуть стати еміграції інтелігенції за межі держави з метою задоволення своїх культурних потреб [1, 36].

Однак, серед аргументів, що призвели до свавілля цензури, фундаментальною є ідея про те, що малоросійська література веде до політичного сепаратизму. Саме таке положення, вважає В. Антонович, базується на дивному ототоженні двох зовсім протилежних понять: національність і держава. Шляхом загальних характеристик вчений подає своє бачення проблеми. Національність він розуміє як сукупність антропологічних, етнографічних і духовних ознак, які відрізняють одну спільноту від іншої. Ці ознаки набуваються під впливом досить складних чинників, зокрема клімату, роду занять, історичного розвитку. Вони потужно стійкі. Не виключена можливість того, що (хоча і значними зусиллями) можна знищити якусь зовнішню ознаку національності, як-от: заборонити національний костюм, національну архітектуру або мову. Проте, навіть тоді, переконаний вчений, національність не зникне. Приміром, англійці змогли позбавити ірландців їх національної мови, але ті продовжували боротьбу за власні права... англійською мовою.

По-іншому В. Антонович тлумачить поняття держава. Він розуміється на тому, що державне утворення, як продукт людського інтелекту, виникає історично з метою забезпечення зовнішньої безпеки і внутрішнього благополуччя. Практично у більшості випадків, з погляду історичної ретроспективи, межі держави ніколи не співпадали з межами національності. У цьому контексті вчений визначає наступні можливі варіанти такого співвідношення. Насамперед на території однієї національності виникає декілька держав, як-от: Прусія, Баварія, Саксонія й інші дрібні німецькі держави; Сербія і Чорногорія тощо. По-друге, у межах держави не існує окремої, однойменної з нею національності, а лише групи різних національностей, об'єднаних єдиною державною владою. До таких можна віднести Австрію, Швейцарію. Зрештою, маємо найчастіші випадки, коли національності не складають окремої держави. Натомість, останні можуть входити до складу одного чи кількох державних утворень, заснованих іншими національностями. Як свідчить велика кількість випадків, саме бездержавні національності не прагнуть утворити окрему державу, однак воліють зберегти свою ідентичність, розраховуючи на те, що держава, до якої вони входять, забезпечить їхній культурний розвиток. Тільки деякі національності прагнули більше чи менше до політичного відокремлення. Подібне мало місце лише у тих випадках (прикладом може слугувати Угорщина), коли відома національність мала історичну традицію управління відомою державою, втративши своє становище у боротьбі за владу.

Виходячи з зазначеного, автор “Записки...” переконливо стверджує, що якщо названі факти розглядати у контексті малоросійської ідентичності, то мусимо визнати, що остання повністю позбавлена національного інстинкту до державотворення. Малороси не лише не склали окремої держави, а навіть без завоювання і боротьби ввійшли (приміром у середині XVII ст.) до складу Московської держави, унаслідок чого принесли їй почуття поваги та єднання, без будь-якого роздратування й озлоблення [1, 37]. Малоросійська література ніколи не робила навіть натяку на політичний сепаратизм і вважала для себе подібний мотив неприйнятним. Звідси, переслідування малоросійської мови через побоювання політичного сепаратизму – це результат нерозуміння і змішування культурних прагнень із політичними.

В. Антонович доходить висновку, що виняткові обмежувальні заходи, які гальмують малоросійський друк, повинні бути усунені. Більше того, такий друк мусить мати рівні права у відношенні цензурних норм. Вчений переконаний, що це єдиний вихід, який цілком відповідає принципу справедливості й високій гідності держави [1, 39].

Чи була прийнята і затверджена Київським університетом св. Володимира “Записка в справі обмежень української мови” і чи надсилали її до Петербурга – не відомо. Вказана проблема потребує окремого дослідження. Однак, матеріали мовою оригіналу (російською) все-таки були опубліковані: спочатку у “Записках УНТ у Києві” (1908), а потім за рукописом – у “Творах” В. Антоновича (1932). Тут варто зважити на те, що російськомовний текст публікації про обмеження української мови був зумовлений саме заборонами цензури. Це пояснює обережність автора у висновках і дипломатичний тон “Записки...”, надто де йдеться про можливість політичного сепаратизму і неорганічність для українців потягу до державотворення. Проте важливішим є інше: документ засвідчує несприйняття професором повної заборони українського письменства і репрезентує один із головних напрямів його інтелектуальної діяльності. У такий спосіб вчений обстоював право своїх земляків відчувати себе українцями. Аргументи В. Антоновича не втратили свого значення у дискусіях навколо т. зв. “мовного питання” у сучасній Україні.

Література

1. Антонович В. “Записка в справі обмежень української мови” // Записки Українського наукового товариства в Києві. – К., 1908. – Кн. 3. – С. 33–39.
2. Ващенко В. Лекції з історії української історичної науки другої половини XIX – початку XX ст. (М.І. Костомаров, В.Б. Антонович, М.С. Грушевський). – Дніпропетровськ, 1998. – 251 с.
3. Гирич І. Антонович – будівничий філософських засад нової України // Третя Академія пам’яті професора Володимира Антоновича 11–12 грудня 1995 р. м. Київ. Доповіді та Матеріали. – К., 1996. – С. 21–39.
4. Грушевський М. Володимир Антонович: Основні ідеї його творчості і діяльності // Хроніка. – 2000. – Т. 2. – Вип. 39–40. – С. 250–275, 689–717.
5. Єгунова-Щербина С. Памяти В.Б. Антоновича // Україна. – 1928. – № 5. – С. 95–99.
6. Кіян О. Володимир Антонович: історик й організатор Київської історичної школи. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – 491 с.
7. Кіян О. Історіософія Володимира Антоновича // Київська старовина. – 2006. – № 3. – С. 61–75.
8. Про заборону української мови. Циркуляр міністра внутрішніх справ Валуєва від 18 липня 1863 р. // Хрестоматія з історії держави і права України: У 2-х т.: навч. посіб. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти / За ред. В.Гончаренка. – Вид. 2-ге: Т. 1: 3 найдав. часів до поч. XX ст. – К.: Видавничий Дім “Ін Юре”, 2000. – С. 253–254.
9. Про заборону українського письменства. Урядовий указ 1876 року // Хрестоматія з історії держави і права України: У 2-х т. / За ред. В.Гончаренка. – Вид. 2-ге: Т. 1: 3 найдавніших часів до початку XX ст. – К.: Видавничий Дім “Ін Юре”, 2000. – С. 262.
10. Украинский вопрос. – Москва, 1915. – 198 с.
11. Ульяновський В. “Ранній” Володимир Антонович: поза контекстами // Київська старовина. – 1999. – № 1. – С. 117–145; № 2. – С. 121–153.
12. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф.16, оп. 465, спр. 320.
13. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 2582, оп. 1, спр. 173.

Анотація. *Бойко Н.И. “Записка в деле ограниченный украинского языка” Владимира Антоновича: ретроспективный анализ. Проанализированы мотивационные аспекты подготовки и написания В. Антоновичем “Записок в деле ограниченный украинского языка”. Доказано существенное влияние точки зрения ученого на формирование национального самосознания украинцев.*

Ключевые слова: *цензура, малороссийская литература, украинский язык, В. Антонович*

Summary. *Boyko N.I. "A Note regarding the Ukrainian Language Limitation" by Volodymyr Antonovych: a Retrospective Analysis.* The author analyzes motivation aspects of preparing and writing "A Note regarding the Ukrainian Language Limitation" by V. Antonovych. The scholar's attitudes are proved to have significantly influenced Ukrainian national self-consciousness.

Key words: *ensorship, Lesser Rus' literature, the Ukrainian language, V. Antonovych*

УДК 94(477)“18”:281.9

Р.М. Орищенко

РЕЛІГІЙНІ ВІРУВАННЯ ЯК ЧИННИК АДАПТАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ СЕЛЯН ДО ПОЛЬСЬКИХ І РОСІЙСЬКИХ МОДЕРНИХ ВПЛИВІВ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)

Поглиблено аналіз проблеми релігійних вірувань українських селян ХІХ – початку ХХ ст. Розглядаючи її в контексті адаптації хліборобської спільноти до польських і російських модерних впливів на Правобережжі, автор приходять до висновку, що в такий спосіб модернізація торкалася тільки верхніх ментальних пластів традиційних уявлень і манер поведінки.

Ключові слова: *українські селяни, релігійність, православ'я, епоха модерності, Правобережжя, поляки, росіяни*

Упродовж ХІХ ст. українське селянство залишалося багато в чому традиційним за своєю сутністю. Попередня доба привчила людей зберігати набуток предків, їхні вірування та світоглядні уявлення. Це вдавалося робити навіть попри покатоличення, сприяння якого тривалий час було виразною ознакою внутрішньої політики Речі Посполитої. Водночас православне українське духовенство, не маючи стійкої опори в державі, мимоволі мало спиратися на сільську людність, що здебільшого була репрезентована хліборобською верствою. Відтак священнослужителі проймалися її світовідчуттям, вбирали в себе народні традиції. Це, у свою чергу, зміцнювало релігійні вірування та єдність української спільноти як такої.

Селяни залишалися надзвичайно наближеними до природи, з якою їм доводилося "працювати" повсякчас. Результатом такого тісного "діалогу" було специфічне землеробське сприйняття і, відповідно, ставлення до оточуючого світу. Зокрема й до релігійно-церковного питання. Іншими словами, українське народне православ'я являло собою певну суміш канонічних і стійких вірувань/переконань, які органічно були пов'язані зі способом життя людей самою історією "посаджених на землю". Як стає зрозумілим – ще й добрим "щитом" від польських та російських впливів. Причому не лише традиційних, а й модерних, що їхній розвиток виразно спостерігаємо протягом ХІХ – початку ХХ ст. З'ясувати стійкість віковичних релігійних вірувань українських селян у контексті їхньої адаптації до історичних інновацій панівних поляків і росіян на Правобережжі є метою нашої розвідки.

Історіографія проблеми представлена надто вузьким колом праць. Серед них варто виокремити кілька статей І. Рудакової. У них дослідниця наголошує на відносно глибоких змінах, які торкнулися релігійності українського селянства у середині – другій половині ХІХ ст. Із-поміж іншого акцентує увагу на становленні поліконфесійності українського села, що виявилось в зародженні та першому досвіді діяльності протестантських течій і громад [1, 83]. На думку Рудакової, це дає підстави вести мову про ідейну кризу православ'я. У співавторстві з Ю. Присяжнюком вона опублікувала ще одну статтю, в якій розширила попередній спектр аналізу. Автори предметно й аргументовано акцентують увагу на ментальних алгоритмах (мотивах) релігійної поведінки селян, роблять кілька цікавих і змістовних висновків. Зокрема про те, що "абстраговані релігійні догми й канони залишалися чужими й неприйнятними свідомості українських хліборобів – "людей аграрного суспільства", зазвичай сприймаючих світ у конкретних образах" [2, 64]. Найгрунтовніше проблема висвітлена в монографії Ю. Присяжнюка, де їй присвячено окремий розділ. Із запропонованих узагальнень стає зрозуміло, що елементи раціоналізму, що поволі пробивали собі місце в релігійному світогляді селян, усе ж не руйнували їхньої етнокультурної самобутності [3, 247–248].

Аналіз проблеми розпочнемо з такої констатації: незважаючи на те, що в першій половині – середині ХІХ ст. Російська держава намагалася зменшити польські впливи на